
KİMLİK KİMLİĞİN KURDUDUR : YENİ YURTTAŞLIK TARZLARINI ANLAMAYA GİRİŞ*

Metin UÇAR ** Hitit Üniversitesi

ÖZET

"Kimlik Kimliğin Kurdudur: Yeni Yurttaşlık Tarzlarını Anlamaya Giriş" başlığını taşıyan bu çalışma, günümüzdeki yurttaşlık tartışmalarına yoğunlaşmaktadır. Bunun için Hobbes'un "homo homini lupus/insan insanın kurdudur" ifadesinden esinlenildi. Bu bağlamda "ulus ulusun kurdudur" ve "kimlik kimliğin kurdudur" tanımlamaları kullanıldı. Bu tanımlamalarla iki farklı dönem anlatılmak istenmektedir; ulusal yurttaşlık ve yeni yurttaşlık dönemleri. Marshallcı yurttaşlık anlayışından yola çıkarak, ulusal yurttaşlığın kurumsallaşması ile refah politikaları arasındaki sıkı ilişki irdelenmekte ve sosyal politikaların önemi vurgulanmaktadır. Böylece günümüzde refah politikalarının gerilemesi sonucunda ulusal yurttaşlığın yaşadığı soruna dikkat çekilmektedir. Bundan sonra ne olacağı sorunlaştırılmakta ve sonuçta kimlikler ile yurttaşlık ilintisinin nasıl kurulabileceği özellikle "tanınma" üzerinden tartışılmaktadır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Kimlik; ulusal yurttaşlık; yeni yurttaşlık; risk toplumu; tanınma

* Bu çalışmanın ilk hali daha önce "Kimlik Kimliğin Kurdudur: Yeni Yurttaş ve Etik" başlığı ile 18-20 Ekim 2006'da Orta Doğu Teknik Üniversitesi tarafından düzenlenmiş olan II. Uygulamalı Etik Kongresi'nde sunulmuştur. Çalışmaya temel olan bu ilk metin geliştirilerek buraya alınmıştır.

** Yrd.Doç.Dr., Hitit Üniversitesi, İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ABSTRACT

This study, by the name of the "Identity [is a] Wolf to Identity: Introduction to Understanding the New Kind of Citizenships", focusses on the subject of contemporary citizenship debates. This title is inspired by the statement of Hobbes, "homo homini lupus/Man [is a] Wolf to Man". In this context, "nation [is a] wolf to nation" and "identity [is a] wolf to identity" expressions have been used. By these expression, we want to explain two different periods: national citizenship and new citizenship periods. By setting out the concept of Marshallian citizenship, the relation between the institutionalization of national citizenship and social policy has been explicated and the importance of the latter has been emphasized. Consequently, the problem of national citizenship as a result of regression of social policy have been drawn attention. It has been asked that "what will happen after that time". And finally, it has been discussed that "how can establish the relations of identity to citizenship", especially in terms of "recognition".

KEYWORDS

Identity; national citizenship; new citizenship; risk society; recognition

1-GİRİŞ

Hobbes, "doğa durumu" için "insan insanın kurdudur" saptamasında bulunur. Toplumun içinde olduğu düzensizliği anlatan bu saptama, onun "toplum düzeni" düşüncesi için bir dayanak olur. Tüm insanları korku altında tutan muazzam bir güç olmazsa, herkesin herkese karşı sürdüreceği bir savaş hali (Hobbes, 2007: 94) olacaktır. Bu da istenen düzeni engelleyeceğinden, öncelikli olarak korku yayacak bir güce ihtiyaç vardır. Ancak, bu gücün ortaya çıkması ile beraber "düzen" kurulabilir.

Hobbes'un dönemi ve sonrası düşünüldüğünde ulus-devlet, sözü edilen düzeni temsil edecektir. Her ulus devletin kurulma aşamasında yaşanan büyük sancılar ve karmaşa bir yana, çok önemli başka bir sorun daha gündemdedir. Evet, tek bir toplumun düzeni böylece kurulsa da farklı toplumlardan (devletlerden) oluşan dünyada, başka türlü bir düzensizlik de ciddi anlamda vardır. Sorun, bu aşamadan sonra ayrıca "dünya düzeni" de olmaktadır. Krallar/hükümlerlik sahibi kişiler, Hobbes'un dikkat çektiği gibi sürekli birbirlerini kışkırdıkları için birbirlerine karşı silah doğrultmakta (Hobbes, 2007: 95) olduklarından bu durum kaçınılmazdır.

Toplumsal iç düzen, Hobbes açısından, Leviathan'la özdeşleştirilen devletle sağlanacaktır. Kitab-ı Mukaddes'ten esinlenilerek kullanılan bu Leviathan tabiri, baş edilemez bir canavarı anlatır. Hobbes'un devleti böyle bir yaratıkla anlatmaya çalışması kuşkusuz onu, çok büyük bir güçle donatma isteği (Güriz, 1950: 302) ile örtüşür. Modern devleti anlamak açısın-

dan çok anlamlı olan Leviathan'a biraz daha yakından, Eski Ahit'teki¹ anlamı şekli ile bakmakta yarar olacaktır. Zira bundan sonra çok büyük bir güçle donatılmış olan "bu canavarların" birbirlerini yok etmek isteyecekleri, "uluslar arası" bir düzene/düzensizliğe dikkat çekeceğiz. Bu düzenin mümkün olması ve/veya olmaması ancak "canavarları" daha iyi tanımakla tahlil edilebilir.

2-BAŞEDİLEMEZ BİR CANAVAR: LEVIATHAN

Öncelikli olarak "Livyatan" olarak Eski Ahit'te geçen Leviathan'ın çok güçlü bir canavar olduğu söylenmelidir². Hatta Rab, onun gücünü anlatarak kendi gücünü ortaya koyar. Eyüp Kitabı'nın 41. Bölümü'nde bu canavarın başa çıkılamaz özellikleri ayrıntılı bir biçimde anlatılır.

"1-Livyatan'ı çengelle çekebilir misin, dilini halatla bağlayabilir misin? 2-Burnuna sazdan ip takabilir misin, kancayla çenesini delebilir misin? 3- Yalvarıp yakarır mı sana, tatlı tatlı konuşur mu? 4-Seninle antlaşma yapar mı, onu ömür boyu köle edesin diye? 5-Kuşla oynar gibi onunla oynayabilir misin, hizmetçilerin eğlensin diye ona tasma takabilir misin? 6- Balıkçılar onun üzerine pazarlık eder mi? Tüccarlar aralarında onu böler mi? 7-Derisini zıpkınlarla, başını mızraklarla doldurabilir misin? 8-Elini üzerine koy da, çıkacak çingarı gör, bir daha yapmayacaksın bunu. 9-Onu yakalamak için umutlanma, görünüşü bile insanın ödünü patlatır. 10-Onu uyandıracak kadar yürekli adam yoktur. Öyleyse benim karşımda kim durabilir? 11-Kim benden hesap vermemi isteyebilir? Göklerin altında ne varsa bana aittir. 12- "Onun kolları, bacakları, zorlu gücü, güzel yapısı hakkında konuşmadan edemeyeceğim. 13-Onun giysisinin önünü kim açabilir? Kim onun iki katlı zırhını delebilir? 14-Ağzının kapılarını açmaya kim yeltenebilir, dehşet verici dişleri karşısında? 15-Sımsıkı kenetlenmiştir sırtındaki sıra sıra pullar, 16-Öyle yakındır ki birbirine aralarından hava bile geçmez. 17- Birbirlerine geçmişler, yapışmış, ayrılmazlar. 18-Aksırması ışık saçar, gözleri şafak gibi parlardır. 19-Ağzından alevler fışkırır, kıvılcımlar saçılır. 20-Kaynayan ka-

¹ Hristiyanlara göre Tevrat (Musevi kutsal kitabının ilk beş kutsal metnidir) ve Tanah (Musevi kutsal kitabının 39 metninin ortak adıdır) kutsaldır. Ancak Tanrı, Hz. İsa vasıtasıyla yeni bir "ahit" getirmiştir. Dolayısıyla buna "Yeni Ahit", Musevi Kutsal Kitabını da "Eski Ahit" derler. Oysaki Yahudiler, İsa'yı ve Yeni Ahit'i kabul etmediği için Tanah'ın Eski Ahit olarak adlandırılmasını sakıncalı bulurlar (Vikipedia, Tevrat md.). Ancak biz Hobbes'un düşüncesi çerçevesinde meseleyi değerlendirdiğimiz için, onun (her ne kadar dine mesafeli olsa da) Hristiyanlık kültürü içinden konuyu değerlendirdiğini göz önünde bulundurarak, bu kavramlarla anlatmayı uygun bulduk.

² "Livyatan" Eski Ahit'te toplam 6 bölümde zikredilir. Bu bölümler; Eyüp Kitabı'nın 3. ve 41., Yeşeya Kitabının 27., Ezra Kitabının 6. ve Mezmurlar Kitabı'nın da 74. ve 104. bölümleridir.

zandan, yanan sazdan çıkan duman gibi burnundan duman tüter. 21-Soluğu kömürleri tutuşturur, alev çıkar ağzından. 22-Boynu güçlüdür, dehşet önü sıra gider. 23-Etinin katmerleri birbirine yapışmış, sertleşmiş üzerinde, kımıldamazlar. 24-Göğsü taş gibi serttir, değirmenin alt taşı gibi sert. 25-Ayağa kalktı mı güçlüler dehşete düşer, çıkardığı gürültüden ödleri patlar. 26-Üzerine gidildi mi ne kılıç işler, ne mızrak, ne cirit, ne de kargı. 27-Demir saman gibi gelir ona, tunç çürük odun gibi. 28-Oklar onu kaçırmaz, anız gibi gelir ona sapan taşları. 29-Anız sayılır onun için topuzlar, vınlayan palaya güler. 30-Keskin çömlek parçaları gibidir karnının altı, döven gibi uzanır çamura. 31-Derin suları kaynayan kazan gibi fokurdattır, denizi merhem çömleği gibi karıştırır. 32-Ardında parlak bir iz bırakır, insan enginin saçları ağarmış sanır. 33-Yeryüzünde bir eşi daha yoktur, korkusuz bir yaratıktır. 34-Kendini büyük gören her varlığı aşağılar, gururlu her varlığın kralı odur."

Kutsal kitaba göre, çok güçlü olan bu canavar, Rab tarafından yaratılmıştır. Ancak Rab onu yaratmış olmakla birlikte onunla mücadele etmek de zorundadır. Sonuçta bu canavarla Rab'ın mücadelesinde Rab galip gelecektir. Yeşeya Kitabı'nın 27. bölümünde bu durum şu şekilde ortaya konur: "*O gün RAB Livyatan'ı, o kaçan yılanı, evet Livyatan'ı, o kıvrıla kıvrıla giden yılanı acımasız, kocaman, güçlü kılıcıyla cezalandıracak, denizdeki canavarı öldürecek.*"

Eski Ahit'te Rab'ın başlarını[§] ezerek öldürdüğü (Mezmunlar Kitabı, 74. Bölüm) Leviathan, geçtiği altı yerde de tekil olarak yer alır. Dolayısıyla bu da bize tek/tekil bir canavardan söz edildiğini gösterir**. Ancak Hobbes'un devleti simgeleyen Leviathan'ı yani Rab'dan başka kimsenin baş edemediği o güçlü yaratık, yeryüzünde tek/tekil iken, "devlet canavarı" aksine her tarafa yayılmış halde "çok sayıda" vardır.

Tam da bu noktada Hobbes'un ilk kez 1651 yılında yayınlamış olduğu Leviathan eserinin iç kapak resminden de söz etmek anlamlı olacaktır. Çünkü Hobbes burada, devleti yönetecek olan "çok büyük kralı" resmetmektedir. Kralın vücudu aslında çok sayıda insandan meydana gelmekte, bir elinde güvenlik ihtiyacını simgeleyen bir kılıç, diğer elinde de Aydınlanmanın "aydın despotu"nu haber veren meşale bulunmaktadır (Kılıçbay, 2007:

§ Ki buradan Livyatan'ın iki ya da daha çok başlı olma durumunun da söz konusu olduğu söylenebilir.

** Bazı yorumlar tam da bizim tarafımızdan söylenenin aksine Livyatan'ı yaşayan/yaşamış bir canlı olarak görürler. Örneğin incelediğimiz Eski Ahit'te Livyatan için şu dipnot düşülmüştür. "Livyatan'ın hangi hayvan olduğu kesin olarak bilinmiyor. Timsah ya da soyu tükenmiş bir hayvan olduğu sanılıyor." (Eski Antlaşma, Eyüp 41, 1.dn.).

11-12)^{††}. Her ne kadar bu hali ile insana benzese de yine bir canavardan söz ettiğimiz unutulmamalıdır.

İnsanın insanın kurdu olduğu bir ortamda, iç düzenini sağlayacak olan bu canavar, kendisi gibi olan diğer canavarlarla nasıl bir ilişki kuracaktır? Bu ilişkinin çok tehlikeli olabileceğini kestirmek hiç de zor değildir.

Kendi bünyesine aldığı kişiler ve topraklar üstünde mutlak egemen olmayı hedefleyen bu canavarın, (kendisi gibi olan) diğer canavarla karşılaşma anında, kişiler ve topraklar üzerinden anlaşmazlıklar söz konusu olursa, kendi egemenliğinden taviz vermeye yanaşması beklenemez. O zaman çatışma kaçınılmaz olacaktır. Savaşların çokluğu ve acımasızlığı bu durumun kanıtı olarak sunulabilir.

Söz konusu çatışmaların alanı artık sadece bir ülke değil, yeryüzüdür. Çatışmaların durmaksızın sürmesi kimseye fayda sağlamayacağından (Hobbes'un doğa durumundan çıkma gerekçeleri burada hatırlanabilir) bir düzene ihtiyaç vardır. Hobbes'un düşüncesi doğrultusunda meseleyi sürdürürsek bu düzen, daha büyük bir canavara ihtiyaç doğurur.

Kritik olan bu noktada iki farklı açı kullanılabilir. Bunlardan birincisi, çok güçlü devletler ile "daha büyük canavar" arasında paralelliğin kurulmasıdır. Örneğin Büyük Britanya İmparatorluğu ya da bugünkü Amerika Birleşik Devletleri tam da bu rol için anlatılabilirler. İkincisi ise kapsamlı uluslararası örgütler ile benzerlik oluşturulmasıdır ki burada da Birleşmiş Milletler ya da Milletler Cemiyeti ilk akla gelebilecek yapılardır.

Büyük devletlerin farklı ittifaklarla zor durumda kalabildikleri, zamanla yerlerini başka büyük devletlere bıraktıkları gerçeği göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla bu durum "doğa durumu"ndan kurtulmayı değil tam tersine, kim fırsatını bulursa öne çıkmayı başaracağından, "doğa durumu"nda kalmayı anlatır. Milletler Cemiyeti ya da Birleşmiş Milletler örneğine baktığımızda da bu durumun, canavarların mücadelesini ortadan kaldırmadığı aksine başka bir zemine çektiği gerçeğini görürüz. Ancak yine de çatışma durumunda kalmamak için mutlak bir düzen olmasa da bir denge durumu söz konusu olmalıdır. İşte oluşacak bu dengeye "uluslararası sistem" denilebilir.

Böyle tanımlanabilir bir uluslararası sistemde devlet, kendi içinde ve kendisi ile alakalı olarak kendi dışında, mutlak hâkim olacak ve onun değerlerinin dışında bir alan güçlülük yer bulacaktır. Bu uluslararası sistemde devletler çıkarlarını maksimize etmeye çalışır ve bu yolda asla engel kabul etmezler. Bundan dolayı Hobbes'cu bir "devlet devletin kurdudur" anlayışı

^{††}Bu resim için bkz. (Vikipedi, Thomas Hobbes md.) http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/db/Leviathan_gr.jpg

belirginleşir (Dağı, 2004: s.1). Devletlerin oluşturacağı bu yeni yapıda “devlet devletin kurdudur” ya da “ulus ulusun kurdudur” anlayışının yerleşmeye başlaması, Hobbes’tan sonraki, birçok filozofun ve devlet adamının uğraştığı konunun, “dünya düzenini kurmak” olmasına yol açmıştır. 1648 Westphali Barışından beri Avrupa modernliğinin “bıkıp uslanmadan ileri sürdüğü uluslararası düzen nosyonu” (Hardt-Negri, 2002: s. 28) ve aynı nosyonun bir devamı olan, iki büyük savaş sonrasında oluşturulan örgütler hep bu kaygının ürünüdür.

3-ULUS ULUSUN KURDUDUR

Birinci Dünya Savaşı bitince, savaşta sağladığı itibar ile ABD başkanı Wilson# demokrasi ilkeleri, self-determination ve savaş çıkmaması için oluşturulacak uluslararası bir örgütün yani Milletler Cemiyetinin kurulması konusunda ikna edici oldu (Sander, 2000: s. 357). Her şeyden önce gerçeklerden uzak tutumu ile bir idealist olarak nitelenen Wilson’un çabaları, Milletler Cemiyeti’nin kurulmasını sağlasa bile, İngiltere ve Fransa’nın farklı hesaplarının (Armaoğlu, 1993: s. 145-146) yanı sıra Wilson’un kendi ülkesinde de bunun kabul görmemesi, oluşumun ne kadar sakat doğduğunu gösterir. ABD’nin sistemde olmaması zaten oluşumu sarsarken, diğer büyük bir güç olan Sovyetler Birliği de oluşumdan dışlanmıştır. (Sander, 1998: s. 32 vd.) Tüm bunlara bir de Doğu Avrupa’nın karmaşık yapısı, hangi ulusun nerelerde self-determination hakkını kullanacağı eklenince sorun daha da büyümüştür. Sistemin özneleri olan ulus devletlerin hem kendi içlerinde kalan azınlıklarla hem de kendi dışlarında kalan kendi uluslarının unsurları ile kurdukları ilişkiler ciddi bir çatışma kaynağı olmuştur (Sander, 2000: s. 361). Ancak Cemiyete öldürücü darbeyi Habeşistan’ı işgal eden İtalya’nın vurduğu görülür (bkz. Armaoğlu, 1993: s. 151-156). 52 ülke işgale karşı çıkmış ama yine de bir üyelerinin idamını engelleyememişlerdir. Amacının aksine Fransa ve İngiltere’nin başat olduğu bir Avrupa örgütü olmanın ötesine geçemeyen Cemiyet, Japonya, Almanya ve İtalya’nın çekilmesi ile iyice işlevsiz kalmış, Birleşmiş Milletlerin kurulmasıyla da ortadan kalkmıştır (Sander, 1998: s. 33-34).

Başarısızlıkla sonuçlanan M.C. deneyimi, II. Dünya Savaşı sonucunda, yine kendini duyuran savaşları engelleme çağrılarının kurumsallaşma zeminini daha sağlam bir hale getirdi. Yeni doğan Birleşmiş Milletler örgütü hem çok daha geniş bir katılımı kurulu hem de sorunları çözecek uzman örgütlenmeler açısından daha anlamlı adımlara ortam hazırladı. Uygula-

Wilson’un düşüncelerinin ve uygulamaya çalıştığı politikaların bir değerlendirmesi için bkz. (Hasgüler ve Uludağ, 2005: 47 vd.)

mada ülkeler arasında eşitlikten ziyade eşitsizlikler ön plana çıksa da teori-
de eşit ülkelerin üye olduğu bir örgüt olan BM, MC'nde olduğundan farklı
olarak, sadece Avrupalı bir görüntü çizmedi (Sander, 1998: s. 183 vd.). Ade-
ta MC deneyiminden bazı dersler çıkarılarak önceki dönemde yaşanan
olumsuzlukları engellemenin yolları arandı.

Ancak ilk önemli deneyimi olan Filistin sorunu başta olmak üzere di-
ğer birçok konuda BM'in hiç iyi bir sınav veremediği de görülür. Filistin'de
adeta Arapların lehine çalıştı, %80'i 1922'den sonra Filistin'e göçmüş olan
Yahudileri kayırdı. Yeni gelenlerle nüfusu ancak tüm Filistin'in 1/3'ünü
oluşturan Yahudilere, toprakların verimli ve stratejik kısmından %55 ora-
nında pay ayrıldı (bkz. Hasgüler ve Uludağ, 2005: s.117 vd.).

Ulus-devletler arasında çıkacak kavgaların çözümünde her devletin
kendi adaletini uygulama çabasına karşı bir hakem olarak düşünülen ve bir
savaşa gerek kalmadan anlaşmazlıkların çözüme gidilebileceği öngörülen
her iki yapı da beklenen başarıyı gösteremedi. MC'nin kısa yaşam öyküsü
ile günümüze kadar gelen BM'nin tarihi boyunca yaşanan savaşlar ve şid-
detin kullanıldığı anlaşmazlıklar bu çabaların başarıya ulaşamadığını göste-
rir. Ulusların kendi aralarında sürdürdükleri bu "doğa durumu"na rağmen
varolabilmeleri için, içeride de bazı tedbirlerin alınması kaçınılmaz olmak-
tadır. Bu tedbirler, kuşkusuz devlete mutlak bağlılığı sağlamalıdır. Bundan
dolayı özellikle ödevi olan ama zamanla hakları olmazsa hiç bir anlam ifade
etmeyecek olan yurttaş çok önemli bir figür olarak karşımıza çıkar. Yurttaş,
tam da Hobbes'un canavarının vücudunu oluşturan parçalardan biri olarak
karşımıza çıkacaktır.

Hobbes'un anlatımında doğa durumunda korku hakimdir ve insanlar
tehlike ortamından kurtulabilmek için düzenin kurulmasını yani formel bir
yapı oluşmasını isterler ki bu formel yapı yurttaştan beklenenlerin sınırlarını
da belirleyecektir. Bir nevi ölüm korkusunun zorladığı bu düzen, her açıdan
öncekilerden farklı olacak, rasyonalite ön plana çıkacaktır. Hobbes açısından
ödev ve hak düşüncesine yüklenen anlamlar rasyonaliteyi de meşrulaştırıcı
bir kaynak olacaktır.

Hobbes için "kendi varlığını koruma" arzusu en önemli arzudur ve bu
arzu adaletin ve ahlakın temelini oluşturur. Burada L. Strauss'un belirttiği
gibi, "...temel ahlaki olgu bir ödev değil, bir hak haline gelmektedir". Ödev
de ancak yerine getirildiğinde hayatı tehlikeye atmıyorsa bağlayıcı olur.
Gerçekten de modern çağ öncesinde tabii hukuk öğretileri, ödevler üzerinde
dururken, özellikle XVII ve XVIII. yüzyıllar boyunca daha çok haklardan
söz edilmiş, haklar üzerinde daha önce hiç durulmadığı kadar durulmuştur
(2000: s.279). Ancak buna paralel olarak kapsayıcı "devlet" anlayışı da iyice

yerleşmiş ve bu düzeni sarsıyor gibi görünen özgürlükler de hep bu düzen dolayımı ile anlamlandırılmaya başlanmıştır.

Ortaya çıkan düzeni panoptikonculuk, disiplin ve normalleştirme ile kavrayan Foucault, XIX. yüzyılda insan bedeni üzerinde kısıtlamalar, denetimler ve boyun eğdirmeler şeklinde tezahür eden, her şeyin gözetilmesine, görünmesine ve aktarılmasına varan bu iktidara (2003: s. 69) dikkat çekerken, düzenin kapsayıcılığının boyutlarını ortaya koyar. Bu kadar kapsayıcı olan bir düzenin kurallarının ve değerlerinin, kendi içindeki farklılıkları bir arada tutup tutamayacağı gittikçe çok daha önemli bir hal almaktadır.

Hobbes gibi Batı düşünce tarihinde etkili olan birçok düşünür, teorilerini “insan doğasının değişmezliği” ilkesine dayandırdıklarından, bu doğanın en iyi yaşam tarzını da bulacağını öngördüler. Böylece ahlaki ve siyasi hayatın düzenlenmesi noktasında kültüre çok az önem verdiler (Parekh, 2002: s. 13). İnsan doğası ile ilgili tanımlama “ahlaki monizm” anlayışını yerleştirmiş ve ahlaki çoğulculuğu savunan Vico ve Montesquieu gibi düşünürleri etkilemeye devam etmiştir. Ahlaki monizmi şiddetle reddeden Herder gibi düşünürler de çokkültürlü bir dünya öngörmüş ama çokkültürlü bir topluma cephe almışlardır (Parekh, 2002: s. 65 vd.). Herder’in dışarıya karşı yalıtılmış bir ulusal bütün üzerinden yürüttüğü kültür savunusu, ulus savunusuna kaymıştır. Kendi kendilerine yeten bütünler olarak düşünülen ulusların, birbirleri ile kuracakları kültürel yakın ilişkiler, Herder için sorunludur (Parekh, 2002: s. 86-98). Herder’in bu tarz ilişkileri sakıncalı görmesi “ulus ulusun kurdudur” anlayışını özetler.

Burada Hegel de hatırlanmalıdır. O, bu durumu çok daha net bir biçimde, devletlerin birbirlerine karşı “doğa durumunda” olduklarını söyleyerek dile getirir. Bu çerçevede devletlerin barış içinde olacaklarını, ittifak kuracaklarını düşünmek Hegel’in hiç de gerçekçi bulmayacağı bir durumdur. Üstelik savaş hali, işin doğası gereği vardır ve savaşın yararları düşünülmeden atılacak bir adım bu çerçeveden bakılınca faydasız bir uğraş olacaktır (Arıboğan, 2007: s. 134-135).

Farklı uluslardan oluşmuş olan dünyada, uluslararası anlaşmazlıkları çözmek için hareket ettiklerini iddia eden yapıların, tarih boyunca, sömürgecilik, mandacılık, emperyalizm gibi “ulus ulusun kurdudur” durumunu doğrudan yansıtan yöntemlerin dışında düşünmedikleri görülmüştür. Aynı durum günümüzde de sürmekte ve BM’in sergilediği politikalar ciddi anlamda eleştirilmektedir. Hardt ve Negri her ne kadar “ulus-üstü barış örgütleri bir örgütlü eylem ve ortak bir yasal ve örgütsel girişim talep ettiğinde” ABD harekete geçiyor (2002: s. 196) deseler de aslında ABD (onların tabiri ile

"barış polisi"), başta Birleşmiş Milletler olmak üzere birçok uluslararası yapıdaki etkinliği ile, hiç de böyle olmadığını göstermektedir.

4-KİMLİK KİMLİĞİN KURDUDUR

Uluslararası arenada yaşanan ve "ulus ulusun kurdudur" düşüncesini çoğu zaman aşamayan bu düzen anlayışının özneleri, tüm bu sorunlarla boğuşurken, kendi içlerinde de bu "düzen"e karşı çıkan yeni düşmanlar buldular. Demek ki "Leviathan/baş edilemeyen canavar", Eski Ahit'te geçtiği gibi "üzerine gidildi mi ne kılıç işler, ne mızrak, ne cirit, ne de kargı" durumunu yani eski gücünü artık koruyamamaktadır. "Kendini büyük gören her varlığı" aşağılayan "gururlu her varlığın kralı" olan o yaratığa karşı içeriden başkaldırıları olabilmektedir. O yaratık halen çok güçlü olmakla birlikte, içeriden başkaldırıların olabilmesi ilginç bir noktadır.

Leviathanımızın sınırı artık çok net değil, bazen Leviathanımızın vücudunu oluşturan parçalar aynı zamanda başka bir Leviathanın da parçaları olabilmekte bazen de bir Leviathandan diğerine geçişler mümkün olmaktadır. Ama çok daha önemlisi Leviathan'ı oluşturan her bir parça kendisine biçilen rolü artık eskisi gibi oynamayı reddetmekte bunun da ötesine geçip "doğaçlama" yapabilmektedir. Farklı doğaçlamalar Leviathan'ın uyumunu bozmakta ve bu da vücudun parçaları arasında çekişmelere hatta çatışmalara yol açmaktadır.

Tam da bu noktada ulus devletin gücünü sınırlayan ulus-altı yapılar hatırlanabilir. Bu yapılar hem birbirlerine hem de (aslında hegomonik bir grup ya da kimlikte somutlaşan çoğu zaman da iddia edildiği gibi varsayılan ulusun tüm parçalarını kapsayamayan) "ulus"a karşı geliştirdikleri eleştiriler ve bazen de uygulayabildikleri şiddet ile "grup grubun kurdudur" ya da "kimlik kimliğin kurdudur" anlayışını görünür kıldılar. Etnik, mezhepsel, ırksal, kültürel vb. çatışmaların bunu kanıtladığı görülmektedir.

"İnsan insanın kurdudur" sorununun çözümünde asıl önemli olan, devlet düzeniydi. Çünkü sorun bireyler arasında yaşanmaktaydı. Diğer taraftan "ulus ulusun kurdudur" sorunun çözümünde ise, sorun devletler arasında olduğundan, önemli olan dünya düzeninin/dengesinin kurulmasındaydı. Ancak "kimlik kimliğin kurdudur" sorunu söz konusu olduğunda çözüm, sadece devletlerin içinde ya da devletler arasında değildir. Hem devletin iç düzeninin hem de dünya düzeninin sağlanması gerekir ki sorun çözülebilir. Zira kimliklerin çoğu (dinsel, mezhepsel, etnik, ırksal, kültürel vs.) ulusal sınırların dışına da taşabilmektedir.

İlk iki durumda bireyler için her açıdan, ulusal yurttaşlığın önemi çok fazladır. Üçüncü durumda ise yeni düzenin kurulabilmesi gerekir ancak bu

eski yurttaşlığı yeniden üretmeyi zorlaştırmaktadır. Onun için yeni bir yurttaşlık anlayışına ihtiyaç vardır. Zira kimlikli bağların hem içeride hem de dışarıda olması bu durumu zorunlu kılmaktadır.

Birçok küresel sorun ulusal politikaların ciddi zorluklarla karşılaşması-na neden olmakta, özellikle sadece bir ulusun üyesi olmayı öngören "dışlayıcı yurttaşlık" zorlanmakta ve uluslar arası hareketliliği sürdüren yöneticiler, bilim adamları, sporcular, sanatçılar için bu sınırlı yurttaşlık anlamsız olmaktadır. Çokkimliklilik, ulusallığı aşmış normal bir durum haline gelmekte ve ulus-devlet içindeki mevcut yurttaşlık sistemi ayrıca kendisini ulusal kimliğinden ziyade bölgesel aidiyetlerle ya da ulus-üstü aidiyetlerle tanımlayan ortalama bireylerin tercihlerine de hoş bakmamaktadır. Daha da önemlisi insanlar kendilerini yurttaş haline sokacak ulus yerine daha sık olarak kendilerini sivil toplum örgütleri ya da özel birlikteliklerle tanımlamayı seçmektedirler (Frey, 2003: s. 94). Yani, Hobbes'a yeniden başvurursak, yeni talepleri ile karşımıza çıkan yurttaş, o büyük canavarın bir uzvu olmaksızın daha küçük ama kendisini daha esnek bırakacağını umduğu (ki bu konuda çok ciddi şüphelerin olduğu gözden kaçırılmamalıdır) yeni bir yaratığı (ki buna kimlik diyebiliriz) yeğlemektedir. Yeni yaratık diğer yaratıkla karşılaştırıldığında daha sıcak, daha samimi görülmektedir. "Eski" soğuk durum, bir başka açıdan bakıldığında modernliğin de önemli bir çıkmazı olarak düşünülebilir.

Geleneksel toplumun tehlikeleri (Hobbes'un doğa durumu ile paraleldir), modern topluma geçişle birlikte aşılmaya çalışılmıştır. Ancak sonuçta kestirilemeyen yepyeni "tehlikeler" de doğurmuştur. Modern dönemde yurttaşın karşılaştığı bu tehlikeleri "risk" açısından ele almak, yeni yurttaş anlamak açısından da yararlı olacaktır.

4.1.Modernlik ve Risk

Hobbes'taki ölüm korkusu doğa durumunun tehlikelerinden kaynaklanır. İç savaş çok fazla ön plana çıksa da, fiziksel dünyanın tehlikeleri de önemlidir. Kuraklık, aşırı yağış, fırtına, sel baskını, salgın hastalıklar, çocuk ölüm oranları dolayısıyla yaşam süresi beklentisinin düşük olması hep bu fiziksel dünyanın tehlikelerini yansıtır. Hobbes'un doğa durumu tasvirinde söz ettiği tehlikeler, gerçekten de, geleneksel toplumlarda yaşayan tüm bireylerin gündelik yaşamında başat bir rol oynar. Toplumsal yaşam da bu fiziksel dünyadan çok etkilenmekte ve bu da insani şiddetin yaygınlığına neden olmaktadır. Kuşkusuz modern dönemlerde de şiddet, savaş, gasp gibi birçok güvensizlik durumu yaşanmıştır ve halen de yaşanmaktadır ancak tüm bunların geleneksel dönemlerle karşılaştırıldığında çok daha az

olduğu görülür (Giddens, 2000b: s. 106-107). Ancak günümüzde bu tehlikelerden çok daha önemli olan "risk" oldukça farklı bir anlamdadır.

Bu yeni anlam modernlikle birlikte oluşan anlamın ötesindedir. Geleceği düzenleme, normalleştirme anlayışı olarak risk anlamsızlaşmaya başladı. Zira istenen sonucun tam da aksi gerçekleşti, düzen kurma, dizginleme amacı ile yapılan her müdahale düzensizlik, kontrol edilemezlik olarak karşımıza dikildi. Tam da bu noktada iki farklı riskin olduğu görülür: dışsal risk ve imal edilmiş risk. İlki, dıştan kaynaklanır ve geleneğin-doğanın sabitliklerinin yansımasıdır. Bunlar bir şekilde tecrübe edilmişlerdir. İmal edilmiş risklerde ise, söz gelimi çevresel risklerde olduğu gibi, deneyimlerimiz çok azdır. Artık doğanın bize yapacaklarından daha çok bizim doğaya yapacaklarımız kaygı vermeye başlamıştır. Dışsal riskin başatlığından, imal edilmiş riskin başatlığına geçiş tam da bu noktada gerçekleşir. Üstelik aynı durum sadece çevresel sorunlarla da sınırlı değildir yaşamın her alanını, aileye varıncaya dek, etkilemektedir. Üç kuşak geriye gittiğimizde evlilikte nelerin yaşanacağı üç aşağı beş yukarı belli iken, şimdi, imal edilmiş risk, burada da kendisini gösterir (Giddens, 2000a: s. 39-41).

Ulrich Beck, mevcut durumu değerlendirirken "risk toplumu" kavramını kullanır. Ona göre pre-modernlik, basit modernlik ve düşününsel modernlik üç sosyal değişim sürecini anlatır. Modernlik, endüstriyel toplumla düşününsel modernlik ise risk toplumu ile örtüşür. İkisi arasındaki çarpıcı fark ise endüstri toplumunda temel prensibin malların dağıtımı olması iken, risk toplumunda ise kötülüklerin ve tehlikelerin dağıtımıdır. Bundan başka endüstri toplumu toplumsal sınıflar arasında kurulmuşken risk toplumunda bireyselleşme başattır (Lash-Wynne, 1996: s. 3).

Endüstri toplumu ve risk toplumu ayrımı üzerinde duracağımız modern ve modernliğin krizi tartışmaları üzerinden yürütülebilecek olan yurttaşlık tartışmaları için çok önemli bir alan açar. Burada Marshall'ın yurttaşlık anlayışına gitmek gerekir.

4.2.Yurttaşlık Tartışması

Marshall'a göre yurttaşlık, her ne kadar çok keskin hatlarla çizilemese ve özellikle siyasal ve sosyal haklar çoğu zaman örtüşebilse de, 18. yüzyılda medeni, 19. yüzyılda siyasi ve 20. yüzyılda da sosyal haklar eksenlerinin bir araya gelmesi ile oluşmuştur (2000: s. 25). Bu gelişim uluslaşma süreci için önemli adımların atıldığı ve nihayet ulus-devletin iyice kurumsallaştığı bir dönemi de anlatır. Şöyle ki Marshall'ın altını çizdiği yurttaşlık, bireylerin ulusal aidiyet bilinçlerinin gelişmesi ile sosyal aidiyet ve sadakat hissinin oluşmasının sağlanması anlamında bu sürecin önemli bir parçasıdır. Sada-

kat ve aidiyet haklarla donatılmıştır ve bu bağlar mücadele verildikçe güçlenmektedir. Yeni haklar elde edildikçe yurttaşlığın daha da güçlendiği görülür. Yaşayan düzenler sadece baskıcı önlemlerle ve vergilerle yaşayamayınca, vatansever milliyetçilikler de devreye sokulmuş böylece 20.yüzyılda tanık olunan birçok ulusal savaşın kullanılabilir duygusu da ortaya çıkmıştır (2000: s. 47-48). Marshall'ın anlatımı, yukarıda sözüne ettiğimiz "ulus ulusun kurdudur" anlayışının oluşmasında "ulusal yurttaşlık" düşüncesinin nasıl kullanılabilir kılındığını da gösterir. Ancak onun tahlili özellikle sosyal haklar düşünüldüğünde çok daha ileri gider.

Marshall, 1950'de yazdığı çalışmasında, yurttaşlığın daha çok sosyal haklarla tanımlandığını söyler (2000: s. 52). 1970'lere kadar geçerli olan bu düşünce artık farklı boyutlarla da tartışılmaktadır. Günümüzde özellikle kültürel haklar vurgusu artmıştır (Kaya 2000, s. 166). Ancak sosyal hakların gelişiminin asıl önemi yurttaşlığı farklı bir açıdan dönüştürmesinde aranmalıdır. Zira "sosyal entegrasyon, duygusallık ve vatanseverliğe bağlı olmaktan çıkıp daha maddi temellere oturmuştur" (Marshall, 2000: s. 53).

Yukarıda Beck'in "malların dağıtımından risk ve tehlikelerin dağıtımına" geçildiğini anlattığı durum tam da bu gelişmenin aşındığını gösterir. Çünkü, hem doğal risk hem de imal edilmiş riskler için modern dönemlerde en önemli gelişme ve yurttaşlar için en önemli dayanak refah politikalarıdır. Zaten Marshall da sosyal hizmetleri arttırmanın, "risk ve güvensizliğin azaltılması" (2000: s. 60) açısından önemine dikkat çekerek, kurulan ilişkinin haklılığını gösterir.

Şimdi asıl sorun ortaya çıkmaktadır: Entegrasyonu sağlayan "maddi temeller", yani refah politikaları, yeni sağ politikalarla iyice gerilemeye başlamışken, yurttaşlık kurumunun anlamı günümüzde ne olacak ve devlete sadakat ne ile gerçekleşecektir?

Modern öncesi dönemde iktidar, gündelik yaşamın ötesinde devletle vardır. Ancak Lash'ın altını çizdiği gibi modern dönemlerde (Foucault'un belirttiği) iktidarın toplumsal yaşamın içine sızdığı yepyeni bir tarzla karşılaşmaktadır. Devlet, insanın ahlaki bilincinin oluşması için de çaba sarf etmektedir. Artık eski rejimin dışlayarak öldürerek muhafaza ettiği iktidar, normalleştirilerek ve ahlakileştirilerek ayakta kalmaktadır. Böylece ahlak, devletin elinde, istenen tarzda şekillenmektedir (Bayram, 2005: s. 47).

Farklı gruplardan oluşmuş olan devlet, bu grupların siyasal bütünlüğünü sağlamak adına "ortak değerler" kurmak zorundadır. Oluşturduğu mitlere ahlaki sorumlulukla bağlanmayı sağlamak da onun görevidir (Bayram, 2005: s. 49). Eskiye ait olan çoğulluk azaltılacak ve ahlaki müphemlik

defedilecektir (Bauman, 1998: s. 33). Ancak modern devletin oluşturmaya çalıştığı ve aidiyet ile sıkı ilişkisi olan bu durumun bazı sıkıntıları vardır.

Bu sıkıntılardan olan aşırı bireycilik, göreciliği doğurmuş bu da herkesin özgür seçimi ile elde ettiği değerlerle yaşamasını ve saygı görmesini öğütlemiştir (Taylor, 1995: s. 19). Böyle olunca modernlik öncesinde sıkıca korunan toplumun hiyerarşik yapısı sarsılmış farklı kültürlerle ve cinsiyetlere eşit statü tanınması talepleri artmıştır (Taylor, 1995: s. 45).

Gerçekten de yurttaşlık her şeyden önce eşitlik vurgusu üzerinden tanımlandığından bu doğal bir sonuç olarak da görülebilir. Ancak hiçbir devlet farklı kültürler arasında tarafsız değildir ve yukarıda sözünü ettiğimiz ortak değerleri oluştururken her devlet bu tarafsızlığını bazı kültürler lehine bozmuştur (bkz. Uçar, 2009: s. 52 vd.). Oysaki Taylor'un da belirttiği gibi, görecilikle birlikte, toplumsal düzeyde kimlikler etkileşim ile biçimlenmeye başlayınca yani önceden tanımlanmış bir toplumsal kalıpla ilişkisi zayıflayınca çok daha ciddi bir oranda eşit olarak tanınmak isterler (1995: s. 47). İşte modernlik ile yurttaş ilişkisi ve modernliğin krizi ile yurttaş ilişkisi tam da bu sorunla birlikte kurulabilir. Günümüzde tartışılan post-ulusal yurttaşlık, çoklu yurttaşlık, esnek yurttaşlık, uluslarüstü yurttaşlık, çokkültürlü yurttaşlık, anayasal yurttaşlık^{ss} gibi yeni tanımlamaların hepsinde kültürün öncelikle tartışılıyor olmasının asıl nedeni de budur.

5-SONUÇ

Tüm bu anlatılanlar sonucunda, "yeni yurttaş" için nasıl bir etik anlayışın savunulabileceğini ortaya koymak, yeni yurttaşlık tarzlarını anlamayı sağlayacaktır. Çünkü halen yurttaşlıkların hak ve ödevler üzerinden tanımlandığı, hak ve ödev söz konusu olduğunda ise etikin kaçınılmaz olarak gündeme geldiği unutulmamalıdır.

"İnsan insanın kurdudur" ve "ulus ulusun kurdudur" şeklinde tarif edilen dönemlerde kişiler için "ontolojik mekân"ın devlet ve/veya ulus-devlet olması, aidiyet için mekan üzerinden bir tanımlamayı yeterli kılar-ken, kişilerin devlet ve etik sınırlarını da çiziyordu. Çünkü bu sınırlar ayrıca hukuksal, siyasal ve sosyal hakların da içinde anlam bulduğu, değerli olduğu ve belki de seküler bir bağlılığın meşru zemini de oluyordu. Oysaki şimdi, muğlâklaşan, akışkan hale gelen bu mekânın yurttaş için ifade ettiği anlam, bu sınırları zorlamakta ve etikle ilişkisini değiştirmektedir. Üstelik hukukla düzenlenen yurttaşlığın (söz gelimi hemen tüm anayasalarda yer alan "tüm yurttaşlar eşittir" ibaresine karşın, yaşamın birçok açıdan üstelik dev-

^{ss} Bu yeni yurttaşlık tarzlarının kısa bir değerlendirmesi için bkz. Uçar, 2009: s. 54-80. Ayrıca post-ulusallıkla yurttaşlık bağlantıları için bkz. Uçar, 2004 ve Uçar, 2005.

let eliyle eşitsiz işlemesi) ciddi anlamda tartışılacak sorunlarla boğuşması, etğin bu konuda söyleyeceklerini daha da değerli kılmaktadır.

Toplumsal kuralları sadece zora dayanarak uygulamak imkânsızdır. Onun için o kuralların toplumda yaşayanlarca içselleştirilmesi gerekir (Barry, 2004: s. 17). Kuralların içselleştirilmesi her şeyden önce insanların kendilerini huzur içinde hissetmeleri ile ilintilidir. "İnsan insanın kurdudur" durumundan çıkmak nasıl ki bir düzenle mümkün olabilmiş ve insanlar güvenli ortama geçme karşılığında bazı haklarından vazgeçebilmişlerse, "kimlik kimliğin kurdudur" durumundan çıkmanın yolu da budur. Kimlikler açısından güvenli bir ortam öncelikle "tanınma" sorunu ile ilgilidir.

Modernlik öncesi çağlarda tanınma hiçbir şekilde sorun olarak görünmüyordu. Toplumsal kimlik zaten kendiliğinden, tanımı gereği topluma bağımlı olarak ortaya çıkıyordu. Toplumsal tanıma, herkesin peşinen kabul ettiği toplumsal kategorilere dayandığından böyle bir sorun da yoktu. Ancak "kimlik" içinde bireyin önemi arttıkça yani bireyler kendi kimliklerini şekillendirdikçe, artık kimlikler peşinen kabul edilen toplumsal kategorilerin dışına çıktı ve a priori olarak kabul edilmez oldular. Modern dönemde yeni olan, tanınma gereksinimi değil, bu tanınmanın kabul görmeyebileceğidir (Taylor, 1995: s. 45)***.

Kimlikler açısından daha çok ön plana çıkan etnik ve dinsel gruplar, Schnapper'in de dediği gibi kendilerini savunurken, kişinin köksel ve içsel olarak tanınma ihtiyacını ön plana çıkarırlar. Onun içindir ki bu gruplar, bireylerin yurttaşlık ve politik toplumun soyutluğundan ve üretim dünyasının rasyonelliğinden gördüğü zararı karşılayabilecek özelliktedirler (1994: s. 73). O zaman bu özellikleri yurttaşlık bağlamı ile yeniden değerlendirmek gerekir. Bu doğrultuda "ortak değer" oluşturmak için "tanınma" çok anlamlı olacaktır. Marshall'ın yukarıda anlatılan düşüncesinde nasıl ki sosyal politikalar ile birlikte sosyal entegrasyon, duygusallık ve vatanseverliğe bağlı olmaktan çıkıp daha maddi temellere oturmuş ve bireyler açısından aidiyet duygusu oluşturulduysa, günümüzde de kimlikler için "tanınma" benzer bir etkiye sahip olacaktır. Çünkü sosyal haklarla birlikte yurttaşlık, özünde barındırdığı, eşitlik ilkesini en çok dışa vurarak bireyi tanımış ve ona değerli olduğunu hissettirmişti. Bireyin kendisini güvende hissetmesi maddi koşulların asgari düzeyde olması ile başlarken, yurttaş olarak kalabilen bireylerin oluşturduğu kimliklerin kalkış noktası ise tanınmadır.

*** Tanınma için ayrıca bkz. Uçar, 2009: s. 60 vd.

KAYNAKÇA

- Arıboğan, Deniz ülke, (2007), *Uluslararası İlişkiler Düşüncesi: Tarihsel Perspektif*, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.
- Armaoğlu, Fair, (1993), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi Cilt I*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Barry, Norman, (2004), *Modern Siyaset Teorisi*, Çev. Mustafa Erdoğan ve Yusuf Şahin, Ankara: Liberte Yayınları.
- Bauman, Zygmunt, (1998), *Postmodern Etik*, Çev. Alev Türker, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bayram, Ahmet Kemal, (2005), "Modern Etik ve Siyaset", *Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu*, Sakarya: 18-19 Kasım, s.43-55.
- Dağı, İhsan D., (2004), "İnsan Hakları ve Uluslararası Sistem", *Uluslararası İnsan Hakları Sempozyumu*, Bursa 10-12 Aralık, Kaynak: <http://www.policy.hu/dagi/leftmenu/files/BursaSeminar.pdf>
- Foucault, Michel, (2003), *Ders Özetleri*, Çev. Selahattin Hilav, İstanbul: Yapı Kredi Yayınlar.
- Frey, Bruno S., (2003), "Flexible Citizenship for a Global Society", *Politics, Philosophy & Economics*, Sayı 2(1), s.93-114.
- Giddens, Anthony, (2000a), *Elimizden Kaçıp Giden Dünya*, Çev. Osman Akınhay, İstanbul: Alfa Basım.
- Giddens, Anthony, (2000b), *Modernliğin Sonuçları*, Çev. Ersin Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Güriz, Adnan, (1955), "Hobbes, Şahsiyeti ve Siyasî Fikirleri" *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 1, s. 298-315. Kaynak: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/329/3320.pdf>
- Hasgüler, Mehmet ve Mehmet B. Uludağ, (2005), *Devletlerarası ve Hükümet-Dışı Uluslararası Örgütler: Tarihçe-Organlar-Belgeler-Politikalar*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Hobbes, Thomas, (2007), *Leviathan*, Çev. Semih Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- <http://www.kutsal-kitap.net>.
- Hardt, Michael ve Antonio Negri, (2002), *İmparatorluk*, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kaya, Ayhan, (2000), "Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürlülük", *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, Ankara: Gündoğan Yayınları, s.135-180.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, (2007), *Leviathan'a Önsöz*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 9-13.

- Lash, Scott ve Brian Wynne, (1996), *Risk Society: Towards a New Modernity*'e "Introduction", London: Sage Pres, s.1-8.
- Marshall, T.H. (2000). "Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar", *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, Çev. Ayhan Kaya, Ankara: Gündoğan Yayınları, s.13-82.
- Parekh, Bhikhu, (2002), *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek: Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori*, Çev. Bilge Tanrıseven, İstanbul: Phoenix Yayınevi.
- Sander, Oral, (1998), *Siyasi Tarih: 1918-1994*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Sander, Oral, (2000), *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Schnapper, Dominique, (1994), "The Significance of the Ethnoreligious Field in Nation-Building", *International Journal of Sociology*, cilt 24, sayı 2/3, s.61-80.
- Strauss, Leo, (2000), "Tabii Hak ve Tarih", *Devlet Kuramı*, Der. Cemal Bali Akal, Ankara: Dost Kitabevi, s.269-320.
- Taylor, Charles, (1995), *Modernliğin Sıkıntıları*, Çev. Uğur Canbilen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Uçar, Metin (2004), "Kentselden Moderne, Modernden Post-Ulusallığa: Bir Aidiyet Biçimi Olarak Yurttaşlığı Sürdürebilmek", *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 2, s. 139-154.
- Uçar, Metin (2005), "Post-Ulusal Yurttaş ve Etik", 2. *Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu*, Sakarya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 18-19 Kasım, s. 419-431.
- Uçar, Metin, (2009), *Nerelisin Kimlerdensin: Mezhep, Cemaat ve Yurttaşlık Arasında Çorum*, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Vikipedi, "Thomas Hobbes", Kaynak: http://tr.wikipedia.org/wiki/Thomas_Hobbes.